

גן שלנו מה ירוק הוא

על גן ירוק ועל חיסכון במים

גלית משה¹

מבוא

במושב נאות גולן שבדרום רמת הגולן, במקום הצופה לכנרת, שוכן גן נווה, "גן ירוק", ובו הילדים מתחנכים לאורם של ערכים המייחסים חשיבות רבה לסביבה: כבוד לטבע, זיקה לסביבה ושימורה, וכל זאת בשיתוף הצוות, ההורים והקהילה. בגן 28 ילדים בגילי 3-6, מהם 17 בנים ו-11 בנות.

בשנים האחרונות חוללנו מהפכה בגן בתחום החיסכון במים וההתייחסות לסביבה. בעבודתי בגן פיתחתי ויישמתי שיטות המשלבות הסברים מילוליים ועבודה מעשית עם ילדי הגן. לדעתי, העשייה וההתנסות הן הדרך הטובה להפנים את הדברים שאני מלמדת בגן. משום כך, לכל נושא שלימדתי התלוותה עשייה באמצעים שגן ירוק דוגל בהם, בשיתוף מלא של הילדים ושל הוריהם.

כאשר עסקנו בנושא המים והחיסכון במשאב יקר זה בנינו מתקנים לאיסוף מים, למשל מרזבים מבקבוקים ממוחזרים. לנושא מחזור הפסולת התלוותה פעילות של בניית חממה ושימוש בקומפוסט שאנו מכינים בעצמנו. חיפשנו פתרון לחומרים שאי-אפשר למחזר ובנינו מהם "מפלצת זבל" (פסל סביבתי שנבנה מצמיגים) - כל זאת תוך כדי לימוד חווייתי.

¹ ברצוני להודות לילדים, לצוות הגן, להורים, לקהילה ולאנשי המקצוע שהתייעצו אתם והיו שותפים מלאים בחוויות.

אני מאמינה שנדרש קשר טוב עם ההורים, לכן שיפרתי את התקשורת אתם באמצעות שימוש בדואר אלקטרוני. אמצעי זה אפשר לי לעניין את ההורים בנושאים הנלמדים בגן, לשלוח להם הודעות ועבודות הקשורות לנושאים שבהם עסקו ילדיהם ולקבל מהם תגובות מידיות והצעות ליישום - כל זאת בלא לבזבז נייר.

חיסכון במים בגן נווה

עקב מיעוט הגשמים והשימוש הרב במים בשנים האחרונות,

שורר בארץ מחסור במים ולכן נוצר גם הצורך להגביר את המודעות לחיסכון במים בכלל ובקרב הילדים בפרט, ולפתח שיטות לאיסוף מים ולחיסכון במשאב זה. אני מניחה שבשלב זה אתם משתוממים: מה לגן ברמת הגולן הצופה אל הכנרת ולחיסכון במים?

לפני שאתאר את הגן ואת הפעילויות בו, ארחיב בנושא משבר המים בארץ וברמת הגולן. ידוע לכול שבשנים האחרונות ירדו גשמים מעטים מאוד בארץ בכלל ובצפון בפרט. יתר על כן, הוקמו מאגרי מי גשמים כדי לקיים את יישובי רמת הגולן ואת החקלאות שבה, המספקת לכולנו פירות וירקות. המים הנאגרים במאגרים אלה אינם זורמים אל הכנרת. בתקופת בצורת נשאבים מים רבים מהכנרת למוביל הארצי, וכך נוצר בה גירעון גדול:

מחד גיסא אין "הכנסות מים" ומאידך גיסא גדלות "הוצאות המים".

סיבה נוספת למחסור במים ברמת הגולן נעוצה בהבדל בין אזור זה לבין אזורים אחרים. באזורי הארץ שבהם האוכלוסייה צפופה כמו בערים הגדולות, זורמות כמויות מים גדולות יותר: אנשים מתרחצים, רוחצים את הכלים, מזרימים מים באסלה וכד'. מים אלה עוברים מחזור: הם מוזרמים למכוני טיהור שפכים, מתנקים, ולאחר מכן משמשים להשקיית גידולי חקלאות וכך חוזרים אל מי התהום. ברמת הגולן ובצפון מספר התושבים קטן באופן יחסי ולכן כמות המים למחזור מעטה. משום כך נוצר מחסור במים ושטחי מטעים רבים יובשו בשל היעדר השקיה. אני מניחה שעתה ברור לכם מדוע בחרנו לעסוק בנושא המים.

רציתי מאוד להעביר את הרעיון החינוכי לילדים אך לא ידעתי איך להתחיל. המסר החשוב של חיסכון במים כמו "עזרו לנו - הכנרת מתייבשת" או "ישראל מתייבשת" הוא מסר גדול מאוד בעבורנו כמבוגרים ולילדי הגן אף יותר. לכן התלבטתי כיצד לפרוט רעיון גדול לביצוע אפשרי בגן.

החלטתי להגדיר את מטרות-העל לפעילות הקשורה בחיסכון במים:

- ◀ הגברת המודעות לחיסכון במים
- ◀ לימוד ויישום שיטות לחיסכון במים בלא לפגוע בחיי היום-יום
- ◀ הגברת הזיקה לארץ והאכפתיות כלפיה
- ◀ פיתוח סקרנות וחשיבה יצירתית
- ◀ חקירה באמצעות שאלות
- ◀ אימוץ אורח חיים חדש של חיסכון במים

המים כנושא מרכזי לאורך השנה

בשיחות עם הילדים דיברנו על שנת הבצורת ועל האקלים השורר באזורנו, על התחממות כדור הארץ, על מחזור המים בטבע, על תכונות המים וחילופי העונות ועל הסיבות להיווצרות מחסור במים בארץ.

בכל אחד מהנושאים חווינו התנסויות והמחשה. ערכנו ניסויים קטנים כדי ללמוד עוד על המים, כגון שינויי מצבי צבירה (ניסויי התעבות, רתיחה, הקפאה והפשרה) ועל הקשר בינם לבין ירידת גשמים ושלגים. הגענו אפילו לאנומליה של המים - גדילת נפח המים בקיפאון - לאחר שהילדים הבחינו שכשמכניסים בקבוק מים מלא להקפאה הוא נראה "נפוח" יותר בהשוואה למצבו לפני ההקפאה. אף שמי הכנרת הנשקפת בחלון הגן מתוקים, עסקנו גם במליחות המים. כל ההתנסויות האלה קישרו את הילדים לנושא מחזור המים בטבע ולהבנת מושג המים בכלל.

מדוע עסקנו במליחות המים? התברר כי אחד מילדי הגן, טל, נסע עם הוריו לאילת. בדרכם הם עצרו ליד ים המלח והקימו אוהל על החוף. לאחר מכן נסעה המשפחה לחופי ים סוף. טל חזר מוקדם משפע המים והחל לשאול שאלות בנושא, למשל: "אם יש כל-כך הרבה מים בים, למה אי אפשר לשתות מים מהים?". כאמור, יש לזכור ש"הים" שנשקף מהגן הוא הכנרת ומימיה מתוקים. יש להבין גם שאמנם אנו שוכנים מול הכנרת, אך כשדיברנו על מושג המים, על חיסכון במים, איפה יש לנו מים ואילו ימים אנו מכירים, התבוננו במפת ארץ ישראל ואחר כך המשכנו ועיינו במפת העולם הגדולה המצויה בגן וראינו כמה מים יש בעולם (שני שלישים מכדור הארץ מכוסים מים). במהלך הדיונים בגן הביעו הילדים את הערותיהם ושיתפו את האחרים בחוויותיהם. כאמור, ילדי הגן הם בגילים 3-6, ולכן לעיתים ילדים צעירים שואלים שאלות ומבקשים הסברים לנושאים שהבוגרים כבר יודעים; במקרים אלה אנו מנסים - יחד עם הבוגרים - להסביר לצעירים.

כאמור, היה צורך להבהיר למה אי אפשר לשתות מים מהים או להשקות במי הים. עלתה גם השאלה מדוע מי הים מלוחים יותר ממי הכנרת. הסברתי שהמליחות בכל ים שונה (ים סוף, הים התיכון), בין השאר בשל האידוי והן משום שהכנרת היא אגם ולכן יש בה מים מתוקים (מי גשמים). ערכנו ניסויים באידוי תמיסת מלח ועקבנו אחרי הפיכתה למלוחה יותר: הרתחנו תמיסת מלח, עקבנו אחרי האדים המתאדים, ראינו שהתמיסה הולכת ומתמעטת, ואחר כך טעמנו וחשנו שהיא מלוחה יותר מכפי שהייתה בתחילת הניסוי. השאלה שהגיעה מיד אחר כך הייתה: מדוע לא רואים את המלח? השאלה הובילה אותנו לניסוי אחר - בדיקת מסיסות המלח במים. "מה קורה לסוכר או למלח שאנו מכניסים לכוס מים?" הרצון לדעת את התשובה הוביל להתנסות ולשאלות חדשות, למשל על שקיפות המים. לפעמים התרחקנו מהנושא, למשל: מה שוקע במים ומה צף? האם כאשר המים מלוחים יותר, העצמים שבתוכם צפים ביתר קלות? מדוע אנשים יכולים לצוף בים המלח? ערכנו התנסויות בשולחן המים

והילדים הבחינו אילו חומרים שוקעים במים ואילו אינם שוקעים. התנסויות אלה היו בהקשר הרחב של מושג המים ולא קושרו ישירות לחיסכון, אך עזרו לילדים להבין חלק מהתכונות המיוחדות של המים, את מחזור המים בטבע ומאין מגיעים המים.

כאשר ירד גשם סוף סוף, עקבנו אחר כמות המשקעים בעזרת מד גשם וערכנו רישום של התוצאות בטבלה. מובן שלא ויתרנו על שירי מים, בתקווה סמויה שכלל שנשיר יותר - יגבר הגשם: "ילדה ומטריה" (דתיה בן דור), "הבאו עננים" (לאה גולדברג), "חוטים של גשם" (אהוד מנור), "רעמים וברקים" (יהונתן גפן), "היורה" (עממי),

"תפילת הגשם" (עממי), "יצאנו לטיול של שלוליות". סיפורי לילדים סיפורים הקשורים למים ולגשם: "מעשה בשלולית קטנה" (אלי כדורי), "המטריה הגדולה של אבא" (לוי קיפניס), "זה קרה ביום סערה" (מרים רות), "מרים והים" (מיריק שניר), "הגשם של סבא אהרון" (מאיר שלו), "הענן של ערן" וכן חוני המעגל.

פעילות היצירה בנושא מים וחורף כללו הכנת עננים, מטריות, שבשבות ומקלות גשם. פעילויות אלה אינן קשורות ישירות לנושא החיסכון במים אך קשורות קשר הדוק למשחקים האהובים על הילדים ולהעברת התחושה של חשיבות המים בחיינו בדרך חווייתית.

אחרי שחווינו את המים דנו בשאלה: למה אנחנו זקוקים למים? אולי אפשר להסתדר בלעדיהם? מובן שאחרי כל החוויות הקשורות במים, איש לא רצה לוותר עליהם וכך היינו בשלים לחשיבה על השאלה: מה אנו, ילדי הגן, יכולים לעשות כדי לצמצם את צריכת המים ולחסוך במים, וזאת בלי להפסיק לשתות, להתרחץ ואף לשחק במים.

הילדים העלו רעיונות רבים וחלקם ניתנים ליישום:

- ▲ איסוף המים בכלים לפני ירידת הגשמים ושימוש בהם לאחר מכן
- ▲ קיצור זמן המקלחת
- ▲ עמידה בתוך גיגית בעת המקלחת כדי לאסוף את המים ולהשתמש בהם לשטיפת הרחבה
- ▲ סגירת הברז בעת צחצוח השיניים
- ▲ להגיד לאימא "לא לשטוף את הכניסה לבית בצינור" ולאבא - "לא לשטוף את המכונית בצינור אלא בדלי"
- ▲ הדחת האסלה בשירותים בידי הקטנה
- ▲ תיקון נזילות מים מצינורות ומברזים
- ▲ ניצול המים הנשארים בכוסות השתייה להשקיית העציצים בגן
- ▲ לשמור את המים שעל שולחן המים ולהרטיב בהם את ארגז החול

מאחר שהילדים נוכחו לדעת שיש בזבוז מים בחצר, הם העלו רעיונות להכנת תזכורות המסייעות להימנע מבזבוז - וכך עשינו (חלק מהרעיונות באו דווקא מהורים המבקרים בגן ושותפים לתהליך שחוויים ילדיהם): הכנו שלטים לחיסכון במים והצבנו אותם ברחבי הגן ובחצר.

חיברנו ססמאות מחורזות לחיסכון במים והוספנו ססמאות קיימות, למשל:

- ▲ "לחסוך במים זה לא בשמים"
- ▲ "מי שחוסך במים מקסים/חכם כפליים"
- ▲ "מצחצחים שיניים עם שתי כוסות מים"
- ▲ "מי שחוסך במים מרוויח פעמיים"

- ◀ "אנו חוסכים במים כדי שיהיה לנו ירוק בעיניים" (בעקבות הרצון לשמור על גינה ירוקה)
- ◀ "לפני שפותחים ברז מים חושבים פעמיים"
- ◀ "בוז, בוז לבזבז" (מהטלוויזיה)
- ◀ "חבל על כל טיפה" (פרסומת ותיקה מאוד)

כדי ללמוד מחיי היום-יום בגן ובבית, השתמשנו בבובות תאטרון כדי להמחיש את הסיטואציות. הבובות הציגו בעיה כלשהי בנושא וילדי הגן עזרו להן לפתור אותה ולקבל משוב על הפעולות שעשו. לדוגמה, כשמצחצחים שיניים מתבזבזים הרבה מים, מה עושים? ציקי מצחצח שיניים וצאפי מעירה לו. הוא אומר לה: "אבל אני חייב לשטוף את הפה", ומכאן נמשך דיאלוג על השאלה איך אפשר לצחצח שיניים בלי לבזבז מים רבים כל כך. הבובה שואלת: מה הייתם מציעים לציקי? והילדים מציעים רעיונות. כך נוצרה הססמה "מצחצחים שיניים עם שתי כוסות מים" (בתחילת הצחצוח ממלאים שתי כוסות מים וסוגרים את הברז במשך כל הצחצוח). הוספנו את אריה, בובת כף יד שתפקידה להכניס חוקים לגן בכלל וחוקים לחיסכון במים בפרט, והוא מסביר לדמויות (לבובות האחרות) למה החוק חשוב, כלומר את ההיגיון שבו. בהתחלה אני יזמתי את הסיטואציות, אך לאחר מכן הילדים סיפרו על סיטואציות בבתיהם, במקומות מגוריהם ובשגרת הגן. כדי לעקוב אחר הלמידה, החוויות, ההתנסות ושינוי העמדות, תיעדנו את כל התהליכים בציור ובצילום ליצירת רצף התהליך ולהבנתו.

במהלך הפעילויות נוצרו גם מסרים והבנות שעלו מתוך הדיאלוגים שלי עם הילדים. חלקם באו לידי ביטוי בסיכום הדיאלוג וחלקם בתשובות של הילדים הקשורות למצב המים בארץ. חלק מהמסרים הפכו לאבני דרך בהתנהגותם; הילדים הפנימו שיש ביכולתם להשפיע משום שהם חוליה בתוך מערכת גדולה מאוד. הילד רואה ושומע (בגן, למשל, או בשידורי הטלוויזיה והרדיו) כי המדינה נתונה במצוקת מים וכי עלינו לחסוך במים. הילדים הגיבו ברעיונות כיצד לשפר את המצב ולחסוך במים. יישמנו את הרעיונות והילדים ראו כי יש להם כוח השפעה וכי הם מצליחים לחסוך. הצלחנו לאגור מים ובעזרתם להשקות את הגינה, הצלחנו להפחית את בזבז המים בשטיפת הידיים, הצלחנו להשקות את הדשא במים מהצינור בגינה ובעזרת מי המזגן. מדדי ההצלחה היו טובים: הילדים אמרו בעצמם שאם כל אחד יחסוך קצת, יושג שינוי משמעותי. מכאן חשיבות המסרים הנשמעים בגן.

בדיאלוגים הראשונים בנושא, ממש בתחילת התהליך, העלו הילדים שאלות רבות והיה צורך בהבהרות. בהתחלה חלק מהבהרות ניתנו על ידי, ולאחר מכן הם עברו מילד לילד ומהילדים להורים. לדוגמה, כששאלתי איך ניתן לחסוך במים, היו ילדים שאמרו "נתקלח פחות" וכאן היה המקום להדגיש כי חיסכון במים אין פירושו פגיעה באיכות החיים שלנו, שהרי נודעת חשיבות רבה למקלחת במים ובסבון ועלינו לרחוץ את הידיים ולשמור על בריאותנו, ועם זאת ביכולתנו לחסוך במים גם בלי לפגוע בשגרת החיים.

בתמונות (מלמעלה למטה): (1) המים יוצאים מהמזגן ונאספים בכלים; (2) מרזב מבקבוקים מוביל למכל; (3) השקיית הגינה במים שנאספו במכל שעל הגג

איך יישמנו את הרעיונות הגדולים בקרב הילדים הקטנים?

אני מאמינה שהילדים יכולים לשנות את התנהגותם וגם להשפיע על התנהגות הוריהם, ולכן החלטתי לערב את ההורים בתהליך באמצעות משימות שהילדים קיבלו לבצע בבית. ביקשתי מהילדים לבדוק במהלך היום בגן וגם בבית היכן יש בזבוז של מים.

במהלך שגרת היום-יום בגן הבחינו הילדים בבזבוז של מים במקומות שונים בגן; הבזבוז הבולט ביותר נצפה כאשר ילד צעיר (בן 3-4 שנים) פותח ברז אך מתקשה לסגור אותו מאחר שהברז גבוה ממנו.

הילדים הביאו את הסוגיה הזו לדיון במפגש. שאלתי מה ניתן לעשות כדי למנוע את הבזבוז, וכך העלו הילדים את הרעיון שילדים בוגרים יעזרו לילדי הגן הצעירים (יש לציין שעזרה של הבוגרים בתחומים אחרים בגן אינה דבר חדש והיא כלל מכללי הגן). החלטנו למנות תורני ברז, כלומר בזמן רחיצת הידיים הילדים הבוגרים יפקחו על השימוש במים ויעזרו לפתוח את הברז ולסגור. הילדים הצעירים רוחצים את הידיים ולאחר סגירת הברז הם מנערים אותן ומונים עד עשר תוך כדי הניעור. רק לאחר תום הספירה התורן השני מחלק לכל ילד נייר לניגוב ובדרך זו מבזבים פחות נייר - ומחזקים את לימוד הספירה.

עוד דרך לחיטון במים בגן היא שימוש נוסף במי שטיפת הידיים. בחצר הגן יש גינה גדולה, והמשמעות של היעדר מים ובצורת הייתה ייבוש הגינות. הילדים הציעו הצעות שונות שעזרו לנו בסופו של דבר למחזר מים כדי להשקות את הגינה. הם הבחינו שהמים בחצר הגן המשמשים לשטיפת החול מהידיים מתבזבים; החלטנו לנצל אותם להשקיית הדשא באמצעות חיבור צינור לסיפון המים עד הדשא, וכך המים ניגרו על הדשא והשקו אותו.

איסוף מי גשמים בחורף: דרך נוספות להשקיית הגינה הייתה ניצול מי הגשמים (בתקווה שירדו). הילדים הציעו לפזר כלים בזמן ירידת הגשמים כדי לאסוף את המים במכלים, ומים אלה ישמשו להשקיה ולהרטבת ארגז החול. רעיון זה בוצע: הילדים האזינו לתחזית מזג האוויר, וכשהייתה תחזית לגשם פיזרנו את כל הכלים בחצר.

ההורים שהיו שותפים לתהליך הציעו לאסוף את מי הגשמים במרזבים. לאחר התייעצות משותפת וחיפוש באינטרנט הוחלט לבנות מרזבים מבקבוקים ממוחזרים. לאחר ניסוי השיטה שכללנו אותה בעזרת אנשי הקהילה, באמצעות חידוש מרזבים וחיבורם למכלים גדולים (כל מכל מכיל מטר מעוקב לאיסוף המים) ודבר זה נעשה על ידי המועצה האזורית גולן, השותפה הפעילה בנעשה בגן.

למכלים אלה חיברנו צינור השקיה ובאמצעותו אנו משקים את הגינה.

יש לציין שבמערכת גשם אחת נאספו כשלושה מ"ק מים.

בתמונות (מלמעלה למטה): (1, 2) מפזרים כלים לפני הגשם; (3) משקים במי גשמים שנאספו

הילדים תיעדו את איסוף מי הגשמים בציור; הנה ציורה של הודיה:

איסוף מי המזגן בקיץ: הילדים הבחינו שמים ניגרים מפתח הצינורית היוצאת מהמזגן. על פי הצעת הילדים אספנו מים אלה והשתמשנו בהם להשקיית הגינות. יש לציין שמזגן בינוני מעבה כשני ליטרים של מים במשך שלוש שעות.

כדי ליעל את השימוש במים החלפנו את מערכת ההשקיה ובמקום ממטרות ומתזים התקנו טפטפות. כן התקנו מחשבון השקיה המכוון לפתיחת המים בשעות הערב כדי שלא יאבדו מים רבים באידוי.

חממת הגן אף היא מאפשרת לנו לחסוך מים. בגג החממה מתעבים מים ונוזלים חזרה לערוגות החממה. בחממה גם נוצרת סביבת אוויר לחה ולכן הצמחים מאבדים פחות מים. מובן שהחממה גם מגינה על הצמחים מפני ירידת הטמפרטורה ומפני רוחות חזקות.

לסיכום, התהליך כולו היה חוויה מלהיבה, מלמדת ומשכילה, תוך חיפוש מידע במקורות שונים, ותוך התייעצות עם אנשי מקצוע, עם מומחים ועם אנשי הקהילה.

הילדים נהנו מאוד מהפעילויות השונות ובמיוחד מהמעקב. התלהבותם בהגיעם לחצר בבקרים שלאחר הגשמים לראות אם הכלים או המכלים מלאים הייתה רבה. הם אף נלהבו לחבר ססמאות ולמצוא פתרונות לבעיות שהועלו.

יתר על כן, ילדי הגן נחשפו למצוקת המים במדינה ולתחושה של השתייכות לכלל. הם הבינו כי גם עזרה קטנה משפיעה, וטיפה ועוד טיפה יכולות להפריח את הגינה.

תהליך הלמידה היה חשוב: הילדים העלו רעיונות יישומיים, חוקים והארות. כל תשובה על שאלה הולידה שאלה חדשה וכל יישום של רעיון הוליד שכלול נוסף של הרעיון.

ואם תגיעו לגן נווה שברמת הגולן, תוכלו לזהות אותו מרחוק: גן עדן מוריק וילדים מאושרים שאולי לא הצליחו להציל את

הכנרת אבל הצליחו בהחלט להפריח ולהוריק את חלקת הגן הקטנה שלהם, הממשיכה לשגשג ולצמוח למרות הכול.

גלית משה, גננת גן נווה, נאות גולן, רמת הגולן. סיימה השתלמות גננות מובילות ממ"ט במרכז דע-גן באוניברסיטת בר-אילן. בשנת תש"ע תלמידה לתואר שני באוניברסיטת חיפה בחוג לציוויליזציות ימיות.

מפקחת: קלאודיה אוסטרובסקי
מדריכת גנים ירוקים: עתליה ויינר

לקריאה נוספת:

ארבל אבי חזיו חני, איכות הסביבה: חוברת לימוד והעשרה בטבע, סדרת "ילד של טבע", תל-אביב: מודן, 1993.

ארבל אבי חזיו חני, מעוונה לעונה: חוברת לימוד והעשרה בטבע, סדרת "ילד של טבע", תל-אביב: מודן, 1992.

ארבל אסתר, פעילויות לכל השנה: התנסויות בסביבה הקרובה לגיל, ירושלים: החברה למתנ"סים, 1996.

ארבל אסתר, מבוא: התנסויות בסביבה הקרובה לגיל, ירושלים: החברה למתנ"סים, 1996.

בלום הדס, אני, את ואתה ידידים לסביבה: איכות הסביבה בגן הילדים ובכיתות א-ב בחינוך הממלכתי-דתי - ספר הדרכה, תל-אביב: מעלות, 1994.

גן וחומר, תל-אביב: רמות, 2003.

דרום דוד וצורנמל משה, מדריך הים וחופיו חי וצומח – מפרץ אילת, הים התיכון, כינרת, ירושלים: כתר, 1992.

עונות השנה: כיתות א-ב, תל-אביב: ביה"ס לחינוך אוניברסיטת תל-אביב והמרכז הישראלי להוראת המדעים ע"ש עמוס דה שליט.

צרפתי מרים ובץ שרה, תכנים ופעילויות בנושא איכות הסביבה, פתח-תקוה: שרה ובץ, 1993.

רון סלעית, חגיגת מים בפארק: חוקרים צעירים ברמת הנדיב, זיכרון יעקב: גני רמת הנדיב, 2007.

רשף ענבל, מדריך מפה לחיים ירוקים: להיות ידידותי לסביבה, תל-אביב: מפה, 2006.

ספרי קריאה:

אבס שלמה, להציל את כוכב הים, הוד השרון: עגור, 2008.

גולדברג לאה, בואו עננים, תל-אביב: ספריית פועלים, 1982.

דמי, העציץ הריק, תרגום: אפרת אבן-צור, תל-אביב: בבל, 2007.

הרניק רעיה, מגפים לנדב, בני ברק: ספריית פועלים, 2005.

כדורי אלי, מעשה בשלולית קטנה, חולון: נזר-לי, 1994.

נאור לאה ורון חיים, מאין באה הרוח, תל-אביב: כנרת, 1993.

צללון מירי, זרע של אפון: מזרע אל זרע – סיפור מחזור הצמיחה בטבע, באר-שבע: עזריאלי ניצני, תשנ"ג.

צללון מירי, חוקי היער הירוק, באר-שבע: ש' ובץ, 1998.

קור פאול, פרח, פרח אל תבכה, תל-אביב: דביר, 1994.

רוטרי נח, צמחי בר, תל-אביב: רמות, 2007.

שלו מאיר, הגשם של סבא אהרון, תל-אביב: עם עובד, 2007.

אתרים

קיימות: איכות הסביבה, מאגר מת"ל, מכללת קיי, באר שבע: <http://kaye7.school.org.il/seviva.htm>

סבבה – אתר הילדים של המשרד להגנת הסביבה: <http://sababa.sviva.gov.il>

המשרד להגנת הסביבה: <http://www.sviva.gov.il>

צלול: אתר העמותה לאיכות הסביבה: <http://www.zalul.org.il>

האתר לטיפוח ציפורי הבר בחצר הבית: <http://www.yardbirds.org.il>

